

Արքայաժողովից զի զեւէր՝ Աբրահամի մէջ սեպոր՝ կարծեց իմ առջ, իմ նախ յան եկեղեցական վիճակին ընդ գրկելու՝ մտած բլլայ աշխարհքի եւ եղած հայր սրբոց: Չնկար անպատճառ լսուած իմ հան մէջ կր գտնենք առ աղին անգամ Որտաննեաց եպիսկոպոսականն զահօսն վայ՝ պայտա Գունայ (ՅՕԹ) ժողովին կանոններուն ստորագրող եպիսկոպոսներն մին ալ ինքն էր: Գաղթող ասորին եւս (ՅՕՄ Կարտա-Ապրիլ) կր գտնենք զինքը ի Գունի, սր Գարտա-հայ 10) եպիսկոպոսաց Տեա ժողոված՝ ի սորք եկեղեցի, ոչ ղ, ստորագրած է իբրեւ «ամսուակից՝ Բա-սեմայ Գաղտնակ եպիսկոպոսի՝ Ամրտա Սրբանայ ժողովի պատի սուած Չեռնարկին (Գեթ Թղթ. 149):

«Կոչն ՅՕԴին՝ Գարսից Խոստով Բ. ի ժ: Կարին, ապահովալն նոյն Կարբիք ամսոյն (Կարտ-Ապրիլ)՝ Չասկէն յառաջ՝ «զինի երեք ամսոյ մու-հուանն Մովսիսի» (Ո-Խ. Բ. 23) Ամրտայ Տրա-մանա եւ հարկու իմ համբ կր գտնար ի Գունին նոր Կիտա մ՛այ կաթողիկոսական ընտրութեան համար եւ կ'ընտրուի կաթողիկոս Ոչառնեաց եպիսկոպոս՝ իմ էւ բառ ինչոյնով իր վկայութեան՝ «պիսկոպոս անհայ յաշտանու յաճանայապետա-կան»՝ Չեռնարկու իմինն կր կատարուի «զինի սրբոյ Չասկէն յառ սր Կիտալի» յիս ամսոյն Կարբիք»:

Կաթողիկոսական գահին նորագու իմինը ընդ հմանք ինչոյն իմ հան պատճառ եղ. ահա իմ էն ընդ զրկ ժամանակակիցներն մին: «Կուայ, Հայր պատուական, պայծառս իմ համբ զնորսու իմ հան սրբոյ ամբողջ Զեռան Գրեգորի, եւ բազում ինչոյն իմ համբ յուս անձն իմ տառապետ, զե ի վկայուց հեռե փափարկուց սպասել յսե զայդ . . . Բանդի ահա արդէն իսկ օրհնեաց Աստուած յառին Տրամ պաշտարհա Հայոց, եւ ամենայն բարեաց Տեմակոյն իմ հան սկզբն եւ առաքելոյ . . . սրբոյ եկեղեցւոյ շինութեան եւ նորոց իմ հան աշխարհա-հիս յեկեղեցւոյ կազմանց Տոգ եւ սր եւ մարտնասր պատանմանն՝ անգրէն միտար իմ հան: Իս որպէս հիմն բարեպ եղա ի ձեռն ձերոյ արտ իմ հան յուսամբ . . . զպատարմն եւս յապագոյ լինելոյ»:

Արքայաժողովի հետեւ ելա իւր նախորդ կաթողիկոսաց շապին, նոյնպէս կր օրհնական-զինական տապարակ իմ մէջ, խնդ ինք կր յուսուէին զեւ, մա-

նասնոց իմ մասանք աւելի բարբերեան իր օրով: Բողոքի Գունահայերի եւ Արքայաների, այժմ նաեւ Ախր զրոգ պարզած էին Կիտալի տառնորդութեանը:

Արքայի կր տեսնուի ժամանակին իմ զեմակցութեանը, սրով հետեւ մեծ կր իմ իմ հան սեք անձ մը չէր Արքայաժողով, Կաթողիկոսին զիսա սր օգնու-կանն եւ խորհրդատուն էլա այս ինչոյն մէջ ժամանակին անստի չբերող օրհնակը մին Արքանէն, որ բունն ախպետն մը հանդիսացաւ մի եւ նոյն ժամանակ Բարեկեցանականոց հանդէպ: Ինչոյն էր մասնասնոց ժամանակին ոչին եւ կեանքը, սրով անհարած եղա անձնաւորս իմ հան մ՛այ գարնա:

Իր անձն եւ զբազան արժանիքն բազանց էր հառ անուց ի նկատել, իմ է երկիւր շունհայերէք ընտրուած ծրագիրն խանդարելու:

Կաթողիկոսին կր տեսնուէ ուներ ու զեզոյց խորհրդատու նաեւ Գունայ ժողովին կանոնները, որուն հետեւ էլա երգ մամբ այ պարտասրած էր ինք զինքը: Արքայաժողով կր տեսնենք իմ իւր բոլոր գործունէութեանը շրջ շառ այս կանոններն համեմատ եղած է եւ ի նոյն ստեղծած Գունահայերէք Այսպիսիներն ու Արքայաները: Բոլոր յրմեայ զիսցաւ յախտաւ զրաւ կանոններն փոքր ինչ մեզոյն՝ աւելի հանդուրժողութեամբ, ինչպէս վարք պիտի տեսնենք:

Առ ժամն իմ սրով Կարտաւ պ Մովսիս եպիսկոպոսի եւ Կիտալի հետ ունեցած իմ զեմակցութեանը, ու շաղթութեանը գարնները Արքայանից հետ ունեցած ինչոյն:

Արքայանք, որոնք արդէն Երվ. Բ. Գարեղե-նեցւոյ օրով կարծ իմ հան Կարտա իմ զեմակցութեամբ իմ հան, կ'երեսայ իմ է Արքայաժողով կաթողիկոսութեանն օժանդ առ իմ հան հարս իսկ եղան ի հանդէս եւ ի միտ իմ հան, ինչպէս Այսոց համար կ'ընտրուի յայտնապէս: Բոլոր ի զուր: Արքայանք կր հրատարկեն հրատարկեն Այսպիսի իմաստով գտնող զրաւ կ'երեսայ պատասխար Ամրտայ Մովսիս իմ ար եպիսկոպոսի կազմանէ. որուն պատճենն զգրախտարար Մովսիս չէ առ ան ինչոյն Գրեթ մէջ: Մովսիս արքայ իմ սու զեմ իր բերեք Միւնեաց Գրեթ-գոր Կախարար, եւ սր տեսուր ապեղան իմ հան կր իմ սր Կաթողիկոսի եւ ամբողջ պարզ վայ: Իս մնա ի Արքանէն Բերող ողբ պատասխան մը կր իսկ առ այս ի զիմաց Արքայաժողով եւ իւր ամսուակցայ: Արքանէն կր գրէ՝ կրկին ի միտ իմ հան հրատար-կով: Հետեւն իմ հան սակայն սքինէ կ'ըլլայ, եւ Արքայաժողով յարող ասորին (ՅՕԿ, Օ9) իւր ընտրու-րականին մէջ՝ կր գրէր. «Բանդի եւ զեւ սրպէս զգարակից Զարակի խմբ հերմաւ սոյն, մինչ զեւ զընթակ ի սահմանակիցս եւ միով վարդապետա-նութեամբ յուսու սրելաւ ժամանեաց, զվ շաղ անձ՝ եւ զԱրքանէն, որք պատահաստ սեքման նախասա-չեկոյնն (Բարեկեցանականոց) մեծարանող ընկալեայ

1 Երվ. Բ. 41, եւ սյր: 2 Գրեթ ի 17 տարի ետք Կոմստար յարթը կ'ընտրեն «գուն անտարտական Արքայ հանած տանն՝ որս մ անուն Գրեթարթոյն. Սեթ. 104: 3 Գրեթ Թղթ. 149: Կիտալիով զԱրքայաժողով ար իմ սակալն ալիս արեայ, կարեւի եւ բաւ իմ հանս. իմ է կ'ընտրեաց ամսուայն վայ բարբարոցս ըլլալ Գրեթարթոյն ետք, որ կր յեռապետ ի Երվ. Բ. Գարեղեցւոյ (Գ. 11) առ Արքանս գրած իմ զեմին մէջ (անք. 811): 4 Ո-Խ. Բ. 61: Գեթ Թղթ. 103: 5 Գրեթ Թղթ. 180 190. Տեմա. եւ 105: 6 Ո-Խ. Բ. 61: Կրեթանէ փոխ Մարեթէ անի զեպետս Կախարարս Որին Չասկէն կր պատահէր Արք. 256ն, որ կր համակցատասխանք Հայոց Կարբիք անպատճառ յՕԴին: Իմս բառ այսմ յիս Մարեթէ անպատճառ Մարեթի ամսուն կր իմարք Սուրեպ 25 Կարտ 21 Արք. ամբարտա: 7 Կուն զեմ Մովսիսի հետ յաւ պ իւր, առ Արքայաժողով: Գեթ Թղթ. 101:

1 «Կատասխան ի Հայոց իմ զեմին Արք. անդ Արք. իմ սու յիս Կ. Կ. ի յայտնարանն 131 447: Արքան իմ հան եւ Թղթոց Գրեթ մէջ, 49 190 211: Իսկ Կարտասխան արի (219 221) քանի մէջ հայն յաւ պ իւրան է: 2 Գեթ Թղթ. 183 191:

յիքերան հաստատեցին... նոյն հրաման (այս է Գուճոյ 606ի ժողովոյն մէջ սահմանուած նորմ. քննութիւն) եւ վասն Ազգուսնիք անշարժ կայացէ, զի պատահաւակ գարձեցն ի թիւր ճանապարհէն, 1

Կաթողիկոսութեան առաջին երկու տարիներուն մէջ գրուած կ'երևայ՝ Գրիգոր Քերէրոզի թուղթի տա Արքայհայ՝ Գրիգոր Քերէրոզ կ'երևայ թէ նշանակալից զիբը շինած էր երբ դարուն մէջ եւ անուն հասնած, որ Սոմ. Անեցոյ եւ Մ. Այրիվանեցոյ համեմատ մինչեւ անգամ Վ. Պոլիս ժողովքի գացած է Արթանէս Քերէրոզի հետ (հմտ. վերը էջ 15)։ Թուղթը խորագիր կը կրէ՝ «Արքայիքի Տեառն Արքայհայն Հայոց կաթողիկոսի Գրիգորի նուստան Քերէրոզի, որով Գրիգոր կը գիտէ պարզել Արքայհայն առնել ժամանակակից ինչ ինչ կենդանի հարցեր։

Ինչպէս Սորմոնի եւ Արթանի թղթակցութիւններէ եւ Գուճոյ 606ի ժողովոյն կանոններէ տեսնուեցաւ՝ Գուճեցիք կայմած էին այն համոզումն թէ Տերմուածողներէ, այս է՝ Քաղիկոսիկոսներէ կամ հերետիկոսներէ կանգնուած սեղանները, կամ այն սեղանները, որոնց վայ անոնցմէ մին պատարագած է, անուրբ են, հետեւաբար շին կրնար իրենք այսպիսի սեղաններու կանգնուած ստորագրել։ Այս համոզումը տողորուած՝ կը բանդէին կը կործանէին եկեղեցիներու մէջ այսպիսի սեղանները։ Արքայհայ, որ Գուճոյ սահմանին ետեւդուած ստորագրողներէն մին էր, այս կէտի մէջ աւելի հանդուժութիւն արկաւորեցաւ ըլլալ, եւ փոխանի կործանել տալը՝ հրամայած է պարզապէս օրհնել եւ «լոկ ի հացէն եւ ի բաժակէն օրհնութեանց, (Քաղիկոսականներու) հետու կենայ։ Գարձեալ Գուճոյ ժողովոյն Ա. Բ. եւ Գ. կանոններու համաձայն եկեղեցական մը որ հերետիկոսութենէ կը դառնար ծախիւր պատիժներէ ետքը միայն կրնար իր աթոռն նստիլ. Արքայհայ այս ալ մեղմուցեցած է, եւ կը գրէ Գրիգոր. «Իսկ յաթոռոցն իշխանութեան արժանաւորելոյ ըստ կանոնին սահմանի՝ զուրք առաւել ուղորմութեան արժանի արարէք, եւ այսօր զայս եւս մինչ ընդարձակեցէք» (էջ 156, հմտ. եւ 155)։ Գրիգոր այս հանդուժութեանց համաձայն չէ. եւ ի Ս. Գրոց երկար սպասողոյնը բերելով կը ջնանայ կաթողիկոսին քայլին անտիզիցուցնել։ Դա առ հասաւակնետարական խուժիկներն եւ Քաղիկոսականները հաստատաբար հերմուածող կը նկատէ, եւ իբր այսպիսեաց հանդէպ Արքայհայն բռնած ուղղոյն մէջ հակասութիւն կը տեսնէ։ Սկսած զի կաթողիկոսին նետարականաց նկատմամբ չէ գտնուած այնպէս մեղմ, ինչպէս Քաղիկոսականաց հանդէպ։ Այսպէս, Արթանի խոսքերու համաձայն, կաթողիկոսն «Արեւելի Պարսս, ի Տիւրան եւ յայլ տեղիս, խառն արգելած է եղբր ասցայնց՝ նետարականներու եկեղեցին երթալ. մինչեւ իսկ «եւ զգուցնաքեայ անդ երկրպագութիւն գառապարտութիւն ի հագեւորին ուսուցանէք», եւ «վասն այսորիկ սեղանակուտ օրհնեցէք

եւ երկրուն արձակեցէք, կարեղեցի» (էջ 156)։

Այս ամենուն զիմաց Գրիգորի՝ «Հայոցումն» է, որ ոչ թէ չհին «ուղղափառ» հայրերէ կանգնուած սեղանները կործանուին մայրուանդարս, այլ գոնէ Քաղիկոսիկոսներէ նոր շինուածները։ «Փոխել զսեղանս նոր» ի նորոյ հաստատեալ, որ ոչ ըստ հարանցն մերոց, որ ի Քրիստոս կացեալ այլ ըստ օտարաբետուս հմտաց յայրորութիւն անին», Այսչափ միայն կը պահանջէ այս մասին, ընդունելով թէ ինչպէս որ քաղիկոսիկոսները, որոնք նախապէս ուղղափառ էին, կրկին ուղղափառ դառնալով կը փոխուին իրենց սխալ մտքէն, նոյնպէս սեղանները կը զգեանու իրենց հին օրհնութիւնը, բայց ոչ այսպէս հերետիկոսութեան մէջ օրհնուած սեղանները, որոնք երբեք ճշմարիտ օծուած չեն ընդունած։

Այս է թղթոյն էական բովանդակութիւնը։ Գրիգոր զայս կողմակցութեան մը կողմանէ գրած է, ինչպէս եւ անտուր օճէն, եւ մասնաւոր վերջաւորութեանն է. «Իսկ սեղան ուրեմն փոխել իրաւունքն են։ Այս ի մէջ աղերս առ Չեզ, եւ ինչոք ըստ Գրոց. ուղղել ի պատուիրանաց զիտարուած կայմաց մերոց Չեզ է բաւականութիւն. ապա թէ իշխանութեամբ ինչ կամիք եւ ոչ ըստ Գրոց, մեր վերջին բան վասն այդր օղոյզ է» (էջ 160)։

Ինչհամարայէս շատ զատարկութեամբ եւ բռնազօրակ օճով տողուած գրութիւն մ'է, որ զաղափար եւ բոտ ամենեւին առնուց շունին իբարտ հետ. իրթնարան եւ մտքն նախադասութիւններով խնդրեալ ոճ մը, որ յատուկ է գրեթէ մեր ամեն «քերթող» յայրերմամբ պարծող հերետիկոսներու։ Գրուածքն սակայն արժան է ուշադրութեան որ բովանդակութեամբ, մասնաւոր այն տեղին, ուր կը գրէ Գրիգոր թէ զարձողներն մեծ համոզմամբ մը չէ որ կը դառնան, եւ շատ անգամ առ երեսու միայն կը կերպարանին (էջ 155 — 156)։

Թէ առ այս ինչ պատահանած է կաթողիկոսն կամ յայտ հետեւ ինչ ընթացք բռնած, յայտնի չէ։

Կաթողիկոսի ընտրութիւնն ի զուլե հոնեկէ յետոյ մտաբայ առաջին գործերէն մին եղաւ նաեւ կաթողիկոսարանի մը եւ կաթողիկէի մը շինութիւնը. առ այս ամեն թիւղլուութիւն արած էր արդէն արքայից արքային (ՍԲԲ. 64)։ Անմիջապէս նոյն տարին (607/608) իւր ներկայութեամբ կատարել տուաւ Ս. Գրիգոր եկեղեցոյն հիմնարկէքը. ստորդեպ ճարտարապետ ջարբի կացոյց ի վըայ նոցա հուստարիմ՝ գործակալս, եւ հրաման ետ փութեամբի հասուցանել ի կատարումն կը գրէ ՍԲԲԵՍՈՒ Եկեղեցոյ անուն ընտրուած էր 572ին յարուած Ս. Գրիգորի հոգը, որ շինուած էր «մերձ ի քաղաքն» (ՍԲԲ. 26), եւ «կարի

1 Մովսէս կը գիտե՞ն 607/08 արարեաց մէջ գրուած թղթոյ մը։
2 Գիտ. Թղթ. 153—180։

1 «Քաղիկոսի որպէս նորս գրաբնագրութիւնն խոստովանելով յառաջին ի մտաց փոխեցան, այսպէս զոչ հոտ փոխակէ յառաջին սքոթեմանն պատահականութիւն եւ զսեղանս»։ Սկսած զի «Հաստատուած հիմն Ստոն ծոյ կոյն ունի զիմիս զայս, զորոց անն թէ Եսեւեա Տեր զիւրն իսկ ստորիոնցն եւ յանհանելեացն քայլայիտ» էջ 155։

մերձ՝ բերդապարսպին, որով նոր շինութիւնը բերբը «մասակար ի թնանց», կ'ընէր: Չպս նկատելով բերդապահն եւ մարդկայն արջայից արջային ամբաստանաբիր մը կը գրեն, պարզելով իրն եւ խափանելու հրաման ինդրելով: Բայց խոսումով, որ արջայատուր ամասանն թեմամբ իւր «իրիւրէն», Մեհասայ, առն պատու թիւն շնորհած էր, չի համար նոր կարգադրութիւն ընել, պատու էր կը խաւր: «Բերդն քանցեցի եւ եկեղեցին անդրէն ի նմին տեղունը շինեցի»:

Շինութեան բարձրագոյն Տակողութիւնն յանձնուած էր Վաթողիկոսին, վասն զի Մեհաստ քարանս վուրթով ի դուռն կոչուած էր: Մեծ էր, ինչպէս կ'երեւայ, Արաշամու զբաղունքը, այնպէս որ նա հակառակ ցանկութեանը, չի կրնար ելլել իւր հօտին այցելութեան, եւ կը գրէ — Վն շըւա բերդակահին մէջ: «Վամեպ մերով բարբառով ասել ի բարեպաշտաց լսելիս, ըսցյ ի հովիտի ուրիշ շինուածայ եկեղեցայ հասարակացս Լայրատաննայցս, որ ի Գուռն՝ արդեւեպ երեսը»:

Որչափ ալ փութանակի ի գլուխ հանել պատուիրուած էր, այսու հանդերձ Արաշամու որով չեղաւ ի յանգ. որ երէք տարիէն էր վախճանի (610, 611): Իրեն կը յաջորդէ Կոմիտաս Տարօնոյ եպիսկոպոսը, եւ «առ սովա կոտարի շինուած եկեղեցոյն Ս. Գրիգորին» (ՍԲ. 78):

Հետաքրքրական ինչոր թէ Մեհաստ ինչ ազգէ ճարտարապետներ աշխատցոյց եկեղեցոյս վրայ: Թ. դարէ ի վեր (Թով. Արք. 231) ցայսօր աւերակ եւ առանց ընտու թեան մնալով գեռաբարլուանելի ինչոր մ'է այս Լայոց ճարտարապետութեան պատմութեան համար: Մեհաստ՝ խորովու շահերուն այնպէս վրէժ ինչոր եւ Յունաց այնպէս հակառակորդ անձ մը՝ չէր կրնար յոյն մը գնել գործոյն զլուխ մտնանալ 607ին, իբր Պարսից եւ Յունաց մէջ ծագած էին սաստիկ պատերազմներ: Լարկ է եմթաղրել թէ կամ ի Գուռն կային առուանի ճարտարապետներ, եւ կամ Տիրօնէն բերում էր հետ: Վերջնու պաշտպաններու պէտք չկայ: քանի որ այլուս ալ տեսնեք թէ չէին պակեր ի Լայս ազգայնի ճարտարապետներ: Անշուշտ այն եկեղեցոյս ճարտարապետներն գործածեց Կովմաս 618ին կառուցած Ս. Լուիփոսմանց եկեղեցոյ համար ալ¹:

Ք Ղ Ա Ի Խ Ձ .

ՍԲ՝-ու Բաբբարուսի վերջին Մարդոսն:

Ի վերջոյ քանի մը խօսք ալ Մեհաստ վերջինի Մարգարանի վրայ, որ ոչ գոյցն զեր ունեցաւ այս շըլանի մէջ:

- 1 Գրեթ Թով. 190-191:
- 2 Արաշամու կ'ընծայեն Պատմաբեր ի Գ տարի լուրթողութեան, որ անհարկն է. թերեւս ի Գ հարկ զուր կորցաւ «ի Գ (Պով Գ) ամի (եւ վախճանի իբրորդ ամի) կաթողութեան», ինչպէս է ճշմարտը:
- 3 Լայոց ճարտարապետութեան եւ հնագոյն եկեղեցոյս մասին հմտու Մ. Տեր-Մուկեթեան՝ Էջմիածին եւ Լայոց հնագոյն եկեղեցիներ: ԱԶԳ. ՀԱՆԳ. (1907) էջ 184 եւ այլն:

«Իւ եղեւ ի ժամանակին յայնմիկ հաճոյսն ալ Սեբաստոյ Բագրատունւոյ յայս խորովու արքային. տայ ի նա զմարգարանութիւն երկրի վրկանայ՝, Այսպէս յանխորձակն շըւտով մը կը սկսի Աբեղոս (59) պատմել անձնադրութեան գործունէութիւնը: Արչափ մանրապատմ եւ պատմաբար խօսքեր Մեհաստ քաղաքործութեանց վրայ, այնչափ, դժբախտարար, համառու եւ անոր նախօր կենաց մասին: Ի՞նչ արդեւքներով հաճոյցաս առ խորովու, Բագրատունի մը նախարարի որդին էր: Ար լուէ Աբեղոս այս նկատմամբ: Աւեիքը ասկայն ուրիշ աղբիւր, որ բաւականաչափ կրնայ բաւականութիւն տալ մեզ:

Թողնոց Գուռն կ'իմանանք թէ տակաւին 607ին ունէր կենդանի «Երայրեբեր» (150), այլ թուականի մտեր կենդանի էին նոյնպէս Լայոն ու Մայրը, որոնք զինքը սնուցած են «առաջ խաչին Մեծիկթայի» եւ ի մանուկ տիպց գացած է յամախ Մեծիկթայի՝ «պատուական եւ սուր խաչին» երկրպագութեան: Քաջ ծանօթ էր բարեկամ՝ եղած է վրաց եւ յատկապէս Կիւրիանի հետ. որմ Ս. Խաչէն մատուցը մ'ալ խնդրած է ծնուցացը համար:

607ին ունէր արդէն որդի վարագործոց առուն (Գրչ. Թով. 171), որ խորովու շատ սիրելի էր, այնպէս որ Աբեղոսի (63) խօսքերով՝ խորովու սնուցած էր «իրբեւ զմի յորդոց իւրոց» եւ առուանած էր «Չախտեան խորովոս»², Պատմութիւնն զվարագործոց իւր միմիակ որդին կը ներկայացնէ³:

Կ'երեւայ թէ Մեհաստ իբրեւ քաջ ռազմագէտ մտնանցած է այլ եւ այլ պատերազմաց, եւ հռչակ հանած, որ մինչեւ Պարսից Գուռք հասնելով՝ խորովու ռազարութիւնն յինքն յանկույցած է: Ինչպէս ալ երկթաղբերք, յամենայն դէպս

1 Վրկան (Hyrcania. պարսկ. Gurgān) կասպիական եովու հարաւ արեւելեան անիւրն տարածուած հոյ մասնադրաց (Փարս. 86, 91) եւ ծանօթ երկիրն է: Առուն ընդհարապէս այս ձեւով յայտն է Լոց (Փարս. 109, 110). զոր յամախ կը հարկեն ալ «ի վրկանի, ի վրկանի (Փարս.) եւ՝ վրկանայ, վրկանի, ի վրկանի, երկիրն վրկանայ, ի վրկանի արտարի» (ՍԲ. 59-61, 65 եւն) ձեւերով: Բացառարար Մեհաստ սուսն կից անհրով է երբեմն ալ պարսկական հնգամի իջ գործածուէ Աբեղոսի քով եւ Թղթոց Գրքին մէջ. այսպէս «Սմրատ վրկան մարգարան» ճեան Մեհաստ վրկան մարգարանի (Գ. Թ. 149, 15 եւ 168), ի Մեհաստ Գուռքի մարգարանի (անգ. 168, 170, 172): Առունս մասին հմտու. Hübsch. Arm. Gr. 86. Marquart. Eranšahr, 72.

2 «Թորմ ինչորով պարեւեարք Լոր եւ Մոր քու մ. եւ սորա առաջին սնար եւ սորա առաջորդութեամբ ի բարի հասեր; Թորմը կ'երեւնի Ս. Մեհաստ. 150»:

3 ՍԲ. 68, 97, 101:
 4 ՍԲ. 136 կը գրուէ «... զՄանուէլ քարն առաջինի, որ երանք Սմրատայ քարեի որդոյ Մեծին Սմրատայ խորովու շըւան կոչեցելոյ: Աս կից կը հետեւի թէ Սմրատ համանուն քաւալ մ'ալ ունեցած է: Բայց ըստ մեզ վրկակ մը կայ հոս, կ'առաւարկենք ընթեանու. . . անք Սմրատայ քարայ Սպեթի, որդոյ Մեծին Սմրատայ . . . Էս Սմրատի վարագործոց յամախ Սպեթի ալ կը իջուէ հմտու. 101, 2, 114 եւն»:

պիտի առաջնորդուիք Տնն, թէ մեծ եղած է խորրդու վատահուսթիւնն իւր ուղղագիտութեան վրայ, որ յամի 599/600)ն է Վրկանս ելած պատմաբանութիւնն զիւրուցանելու եւ այն կողման վարլազ ազգաց սանձգութիւնքն կարճելու համար Արքայից արքայեն կր կարգուի Վրկանայ մարդպան եւ «իշտուն ի վերայ ամենայն կողմանն այնորդու»:

Մերատ պատերոզմու կը նուսճե ապտամբած գաւառաներն՝ Ամաղ, Իրայեան, Վրեան եւ Տապարատան, եւ ձեռք կը զարնէ իւր մարդպանութեան երկիրներն, որոնք թշնամաց արշաւանքներէն քանդուած էին, շինել եւ բարեկարգել: Մինչդեռ ինքը երկրին նորոգութեան զբաղած էր՝ Վատամ, Վահրամ Զորինի եղբայրն, որ Քուշաններու ապատանած էր, յինքն միաբանելով Քուշանաց Պարթովի թագաւորն եւ Մերատայ զօրք մէկ մտար, խորրդու վրայ խաղաղ կը մտաբերէր, բայց զաւստանութեամբ մը Վատամ իւր խորհրդանուստ Կոճ կ'երթայ: Իսկ զօրքը, իբր 2000 Տագի, խելեւանոյ զիւր կը բաղնի Սմբատայ հետ, բայց արեւմտահեղ ճակատը Մերատ կը վատակի (602): Թաղմականը մեծապայծատ կը մեծարուի խորրդուն, որ «առ Մերատ առաքեր շնորհակարտութիւն մեծ»:

Գաղտը տարին այ նման յայնորդութեամբ կը նուսճե Տապարատանն որ պատմաբանութիւնն, զոր կը վարձատրէ խորրդ խաբարով գոհութեան հրովարտակ, ուր մի եւ նոյն ժամանակ Արեաց տէրութեան մարդպանաց զերազդին՝ կ'անուստուէր: Կ'երեւայ թէ զպս կը բացատրէ Մերատայ «Տերանց զինուորք, տխուրք»:

Մերատ այս պաշտօնով զեզերեցաւ Վրկանի կազմին 8 տարի (ՍԷԲ. 63), մինչեւ որ Արքայից արքան «բարձր մեծարանօք ի գուռն հրաւիրեց (606/7). ուր մեծաշուք պատուեցաւ ընդունելով նաեւ ազատ թողարտութիւն երթալու Տայրնիք եւ լիւոյի իշխանութեամբ աշխարհին ներքին՝ յատկապէս եկեղեցական իրեն կարդի զնելու, որուն վասթարտութեան մտին լրած էր ինչ ինչ բաներ նաեւ Արքայից արքան: Այս նկատմամբ կը գրէր առ Կիւրինոս. «Արքայից արքայ բարեբարութեամբ արար եւ զմեզ յաշխարհարեակ, հաւատայ եւ եկեղեցաց եւ կորդի աւելալայն պատուով ի զյայ արար, զի ընդ միմանս խաղաղութիւն եղիցի, քանզի եր ինչ որ լուսւ», խորրդու զահակայութեան ժնի տարւոյն (607) սկիզբներն Հայաստան կոխած էր արգէն Մերատ ի մեծ հրճուանս իրեն եւ թրիստանայ ընկալելութեան: Այս խնդակութիւնն լրատ սիրուն բացատրուած է Կիւրինոսի առ Մերատ թղթերու մէջ, ուր կը գրէր. «Կոհանուս զամենասուրբ Երրորդութեանն» որ զբեզ Տեր Մերատ

ի ժամանակի յայտ փորձութեան պատրաստեց ի բարեխօսութիւն բարերար տերանց (խորրդու), որ գոճ են զքէն՝ եւ ետ մեզ: Քանիզ հարգեմք ձեր եւ փութաւորութիւն մեծութեամբ հարգեմք ոչ միայն Հայոց աշխարհիգ խնդութիւն է, այլ եւ Վրաց», «Վստն այր բարեբարութեան հրամանի (այս ինքը) վստն խաղաղելոյ զաշխարհի եկեղ. խոսովութիւն» եւ զՏեր յայտ գործ պարտպեցուցանելոյ, Աստուած զարքայից արքայ անմահ արասցէ եւ զբեզ, Տեր, աւելի տերանց վասպուրականազոյն՝ արասցէ զաւակուգ հարգեմք, քան որշափ ետք»:

Առաջին ուշադրութեան կաթողկոսի ընտրութեան մտին Կ'ուրդէ Մերատ. եւ նոյն տարին, ինչպէս տեսանք վերագոյն, ընտրել կու տայ զԱրքայուս: Այս նկատմամբ կը գրէր առ Կիւրինոս. «Եւ մինչ բարեւ յաշխարհ հասաց առաջնորդութեամբ արքայ Հոգւոյն հայրապետ կորգեցաւ, եւ ամենայնի՝ հակառակութեան եւ թեւութեան ուղղութիւն եղեւ» (169):

Հրամանն արած էր Արքայից արքայեն նաեւ Ս. Գրիգորի շննութեան համար, որուն հինի իւր ներկայութեամբ գնել տուաւ:

Բայց հաջի բարձր տարի մը, «յանցանել ձմերայնեան, ի գալ զարեւոյնուցի ժամանակի» Արքայից արքայէն փութով ի Դուռն կը կուռի (608), Ապրիլ 7էն յուսուով, վստն զե Վրկանի կողմեր կրկին շարժման մէջ էր, Քուշաց սկսած էին նորէն ապստակել պարսկական սահմանները: Այս անգամ խորրդ կու տայ Վրկանայ մարդպանին նաեւ. «Տանուսէրութեանն», կը յորընչէ «խորրդ շնուս», եւ մեծապատ զարքարած շքեղ հանք երկաթ, շորքեմայեան փողբոով եւ արքունի հետեւակ զորքէն անոր անձնապահ կարգած կը խուրէ Քուշանաց զէմ բաղմագունեց բանակով մը:

1 Առաջաբովանակում (Գիւր Թղթ. 170): Բառիս այսպիսի ձեռի մէջ առաջին անգամ հոս կը պատահէր: Ինչպէս նկատուած է (Hübseh. Arm. Gr. 80—81. Տեւոյ անուանք. 18, 94. Յաշխարհի Հանգես հայերէն գրաստան լեզուի. 641: Թիբեթեան Կարմանի. 47) Առաջաբովանակում (ՍԷ. 45): Հասարակ պահէ. Váspurakán, որ էր յարաբերէր «աջիւսականաց ամէնէն բարձր գրաստանը՝ Սասանաց պետութեան մէջ կամ ամէնէն աջիս ասոճմ էօթի ընտանեաց անգանները», եւ Սերեուսի (48) ալ զորոտնուած է այսինասով «Առաջաբովանակում համարակարճ Տարկասաց պետականացում» լուս այտմ վասպուրական իմաստ մը կ'առնու մերձարքայից հոյ. «Կախարարական», կամ ըստ Թիբեթականի «պատմական, ազատագրից, մեհարգու», Այսու Կիւրինոսի մաղթանքի իմաստն կ'ըլլայ. «Ասեղնաւ ապ, մեհարգու ինչ, աւելի բարձրագոյն կախարարութեամբ հարգելու», Արքայմարք ալ յայտը տարին յիսուսայ բարերարչին պատիւնով. «Կ'եծ ճանուսէրութեամբ», «Խորրդ նախարարութեամբ», եւն:

1 J. Marquart, Eranshahr, 73. Մերատայ մարդպանութեան ութ տարիներն (ՍԷԲ. 63) զեօտեղ 585—602, որ անդուս նեյի է. Պատմագիրն յայտնի կ'ընէ թէ 8 տարի յետոյ կ'առ Հայաստան, որ է 607ին:

2 ՍԷԲ. 63: «պատուով մեծաբունեւ ի վեո ցան գամնայն Խարզպանս իւրոյ տերութեան աւելովով»:

3 Գիւր Թղթ. 150, 168, 170, 170:

4 Գիւր Թղթ. 168—9:

2 Գիւր Թղթ. 170, հմտ. եւ 161:

3 Կուրիսուս կաթ. 218: Գիւր Թղթ. 170: Կ'անու անէ ասել «Կ'եծ ճանուսէր»:

4 Խորրդ շնուս (ՍԷ. 85, 97 եւ), կամ շնուս, շնուս, կամ յարաբեր շնուս, (ՍԷ. 121), խորրդութեամբ համարակարգելու պահէ. ձոտս ու բարեխօսի բարեւ իմաստն է ըստ այտմ «խորրդու ու բարեխօսի», Հմտ. Hübseh. Arm. Gr. 214 եւ Պատմագրեանի ծանուցութիւնն ՍԷ. 198:

Սմբատ Հասնէրով Վրկանի Առա՛ գաւառը իրեն կը կանչէ «զբուն ձեռական զորս իւր զՏամաշխարհիկ», որոնք թիւն Պատմագիրը մինչև 2010 Տեծեկազար կը բարձրացնէ, եւ կը խաղալ թշնամեաց վրայ: Երկիցս կը զարնուի, եւ երկու անգամ ալ կը խորանայ թշնամիներ: Երկու անգամ կ'ըլլէ նաեւ Հեփթաղաց թագաւորին Տես ունեցած մենամարտութեան մէջ, որուն հետեւութեամբ քուլանք յետ քաշուի կը ստիպուի բարձրովին, եւ Սմբատ հետապնդելով աւարի առած Հարսեւ, վատագէս, Տոխարստան եւ Տաղական գաւառներն եւ արտութիւնքն քանդած եւ աւերած կը գառնայ Մարզ եւ Մարզառտ գաւառներն կը նստի:

Թաղթութեանց յարբ աւետաւոր Տրեշնակներն շուտով կ'աւանտէ Արքային, որուն ինքութիւնն անպատմիկ կ'ըլլայ: Գոհութեան Տրոխարակ մը կը գրէ եւ Սմբատ ի Դուռն կը կոչէ: Մեծ ձաղանքը կ'ըլլայ ընդունելութիւնը խորովէն, որ կ'ուղղէ առ Թաղթականն ի միջի պիլը այս խոսքերը. «Մինչև ցոյսը մեզի ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայեցիր, եւ մեք գոհ ենք քու եւ գործոցդ վրայ, այսուհետեւ հոս մեր քովը կեցիր, առ, կեր եւ խմ»:

Արքեանքը ալ Սմբատ այտուհետեւ կը մնայ Տիրան, իբրեւ «երրորդ նախարար ի սաճարի թագաւորութեանն խորովայ արքայի» (Սեր. 68):

Թէ վերջին անգամ քանի՞ տարի գրազած էր Սմբատ Վրկանի կողմերն, Սերէոս որոշ բան մը չ'ըսէր. բայց յամենայն դէպս հրաւերն պատահեցաւ 609/610ին:

Այսպիսի անգործութեան մէջ ապրեցաւ այտուհետեւ Սմբատ «ժամանակս սակաւ», մինչեւ խորովու իւր տարին, այս է 616/617, երբ վախճանեցաւ Տիրան: Մարտիկը կը փոխադրուի Հայաստան «ի բնիկ հանգստարանն, Բազարատունեաց, կողովիտ գաւառի Գարբեւն գիւղը»:

Մինչ կենդանի էր գեւ եւ Սմբատ, կը պատմուի թէ խորովէն «ստիկան», կարգուած ըլլայ 615, 16 ի Տիրան գումարուած քրիստոնէից ժողովն¹, ուր Հայոցմ ալ ներկայ էին կողմառտ — իբրեւ եպիսկոպոս Մամիկոնէից, եւ Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսը, որոնք խաւրած էին Հայաստան Պարսիկ կուսակալներէ գործադրուած բռնութեանց մասին գանգաւակու խորովու առջև: Սմբատայ միջնորդութեամբ յաղտեցան ապահովակտ իրենց նպատակին մէջ՝ ժողովուն հետեւութիւնն կ'ըլլայ. «Ամենայն քրիստոնէայք որ ընդ ինմ (խորովու) ի իշխանութեամբս են, հաւատա զՀայոց կողմն»²:

Սմբատ իւր քաղաքործութեանց համար, որոնք ճշմարտութեան սահմաններն կ'անցնին Պատմագիրն գրէ՛ տակ, իրաւամբ կոչուած է «Մեծ», Ապրեցաւ հետու հայրենիքէն պատերազմի գաշտին վրայ, եւ մեռաւ արքայական յարկի ներքեւ, բայց իւր հայրենական հաւատքն եւ հայրենասիրութիւնն վառ պահեց կրծոցը մէջ. իւր կրօնասիրութեան եւ

ապրասիրութեան առ հաւատաշեաներն են հոյակապ Ս. Գրիգորի շինութիւնն, կամթողիկոսական ինդոլոյն լուծումն, եւ Վրկանի կողմերն մեռած հայութիւնն կանգնելը: Սերէոս (68) կը պատմէ թէ անգամ Վրկանի խորքերն ունէր բանակին մէջ հայ երեցներ եւ մատուռ մը: Եթէ իւր առ կիրտու եւ Արքեանք կամթողիկոսներ, եւ Բուրաւայ Մովսէս եպիսկոպոսը գրած թղթերն ուղղակի իւր գրէ՛ արդիւնքներն են, կը փայլի մի եւ նոյն ժամանակ նաեւ իւր հմտութեան գրաւորն մէջ:

Այս է Սմբատայ գերը պատմութեան մէջ. բայց որչափ զբոյնքով միտաւնած է յետնոց քով: Ըսոյսը՝ Հայաստանի Մարզայան կը ճանչցուի Սմբատ՝ Վրկանի խորքերն որ յառաջ եկած է մի միայն «Մարզպան», տիտղոսին թիւրիմացութենէն: Սմբատ այս օրով է Հայոս պաշտօնս կը վարէին պարսիկներն, ինչպէս բացայայտ կ'ըսէ Սերէոս (64):

(Շարունակիչ) Ը. Ն. ԱԵՆՆԵԱՆ

ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ ԵՒ ՊԱՐՍՎԱՍՏԱՆ

(Շարունակիչ)

Երկրորդ հռոյզեակիսն-պարսկատան պատերազմը: Բունակցոն թիւններն զինարարի համար: 540 — 556:

Ամբողջ ուժը տարի Բիւզանդիոնի եւ Պարսկաստանի մէջ կըբուռած խաղաղութիւնը չպղտորեցաւ: Բուստինիանոսի համար ժամանակամիջոց մ'իղաւ աս՝ ներքուս բարննորդութիւններ ընելու եւ արտաքուստ քաղաքական յաղթանակներ տանելու: Այս ատեն կ'իյնայ մեծ օրինագրքին աւարտումը, վարչական նոր կարգաւորութիւններն արեւելեան արտութեանց շինութիւններ պետութեան սահմաններուն պաշտպանութեան համար. այս ժամանակ է գարձեալ՝ հիւսիսային Ափրիկէի գրաւումը եւ Գոթաց պետութեան կործանումը իտալիայի մէջ: Սակայն մինչ մէկ կողմէն Գոթաց գերի բռնուած թագաւորը ձաղանքը մայրաքաղաքի մէջ կը ցուցադուէր, անդիէն փոթորիկ մը կը բարձրանար արեւելքի մէջ:

Բուստինիանու յաղթութիւնները խորովին մեծ մտաւանդութիւն կը պատճառէին: Իրօք է վանդալաց նուաճուելէն ետքը կոյսեր շնորհաւորութիւն ըրաւ երկրիսի եղանակաւ մը, բայց Պարսից վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ այն պատգամաւորութիւնը, որով վախիդ եւ թա-

¹ Սեր. 121. Գեղե Թիւ. 218: Հմմտ. առ այս Ե. Ա. Տեր-Մինասեան՝ «Այսպէս կոչուած Պարսից ժողովն» ԱՐՔՏ. 1907, էջ 179—195:
² Սեր. 123:

¹ Հմմտ. Օրբնագիրը 8. 24—31: